

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Філософський факультет
Кафедра етики, естетики та культурології

**Витоки та сутність людської деструктивності (на матеріалах робіт Еріха
Фромма)**

Кваліфікаційна робота за освітньо-професійною програмою «Філософія»
за спеціальністю 033 Філософія
на здобуття освітнього ступеня бакалавра філософії

Студент-виконавець:
Корнійчук Юлія Михайлівна
IV курс,
спеціальність 033 «філософія»
ОПП «Філософія»

Науковий керівник:
Маслікова Ірина Ігорівна,
Доктор філософських наук, доцент

Допущено до захисту:

протокол № ____ від
_____ 2023 р.

Зав. кафедри _____

Київ-2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ПСИХОАНАЛІТИЧНИЙ ПІДХІД ЕРІХА ФРОММА В РОЗУМІННІ ПРИРОДИ ЛЮДСЬКОЇ АГРЕСІЇ.....	6
1.1. Передумови створення та ключові ідеї концепції деструктивності Еріха Фромма.....	6
1.2. Доброякісна та зляквісна агресія як форми деструктивності за Фроммом.....	14
1.3. Мазохізм і садизм як форми людської деструктивності	22
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНІ ТА ПОВЕДІНКОВІ НАУКИ В ПОЯСНЕННІ АГРЕСИВНОСТІ ЛЮДИНИ.....	31
2.1. Критика Фромма теорій агресивності К. Лоренца та Б. Скіннера.....	31
2.2. Критичні зауваження Фромма щодо висновків нейрофізіології в поясненні засад агресивної поведінки	36
РОЗДІЛ 3. ЗНАЧЕННЯ ЕТИЧНИХ ІДЕЙ ФРОММА В ЗАПОБІГАННІ ТА МІНІМІЗАЦІЇ ДЕСТРУКТИВНОСТІ ЛЮДСЬКОЇ ПОВЕДІНКИ.....	41
ВИСНОВКИ.....	46
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	49

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Проблема деструктивності, агресії та жорстокості є особливо поширеною в контексті українсько-російської війни, починаючи з 2014 року і до сьогодні в умовах повномасштабного вторгнення. Під час цього протистояння ми маємо змогу бачити різноманітні прояви жорстокості, котрі виходять за рамки моралі та здорового глузду. На тлі подій війни та численних жертв катувань та сексуального насильства, вбивств в українців розвивається посттравматичний стресовий розлад, котрий також нерідко призводить до агресії на побутовому та соціальному рівні між військовими та людьми в тилу, між бійцями та їх членами родини чи друзями. Непорозуміння в межах соціуму нерідко мають наслідками акти деструктивності та/або фізичну чи психологічну агресію. Окрім цього, люди мають більш сприятливий соціальний контекст для вчинення деструктивних дій по відношенню до себе: суїцид, почуття провини вцілілого, акти саморуйнуючої поведінки, покарання себе тощо.

Якщо враховувати ширший, глобальний контекст, то тема деструктивності є вкрай актуальною для сучасного світу. Всесвітні катаклізми, війни, зростання злочинності та агресивності доводять це. Наразі проблема агресивності та жорстокості набуває не лише індивідуальних поодиноких випадків, а й форм авторитарних та диктаторських політичних режимів, в основі яких – деструктивність та насилля. Війни з громадянських перетворюються на регіональні або масштабні між кількома країнами одночасно. Методи їх ведення включають психологічний тиск, намагання морального знищення іншого, використання насилля (зокрема сексуального) як інструмент руйнування людської гідності та зламу людської віри.

Ключовими працями Е. Фромма, використаними в даному дослідженні, є «Анатомія людської деструктивності», «Втеча від свободи», «Мистецтво любові», «Мати чи бути?» [15], а також низка критично-оглядових джерел інших філософів.

Е. Фромм поєднує у своїй концепції деструктивності психоаналіз, беручи та видозмінюючи ідеї Фрейда, марксизм, філософську антропологію та екзистенціалізм. Філософ вдало інтегрує поняття відчуження, соціальної ізоляції, безсилля у суспільну площину, таким чином через об'єднання ідей екзистенціалізму та психоаналізу виходячи в проблемне поле соціальної філософії та етики. Тим самим, концепція Е. Фромма вибудовується навколо філософсько-етичних питань сенсу життя людини, її ціннісних орієнтацій та вчинків.

Для розуміння причин деструктивності та запобігання їй Фромм увів поняття любові як морального почуття, котре лежить в основі єднання особистого Я з іншими, досягнення внутрішньої та зовнішньої гармонії у сфері соціальних відносин. Любов є найприроднішим станом людини.

«Анатомія людської деструктивності» Фромма дає можливість осягнути витоки та специфіку деструктивності, котра нерідко є усвідомленим злом. Автор намагався розібратися в даній темі шляхом рефлексії, що поєднує психоаналіз та антропологію. Еріх Фромм де-факто здійснив філософське переосмислення деструктивності як проблеми етичної категорії зла в контексті людства та історії загалом.

Категорія свободи, котра є важливою у розгляді теми дослідження, також має прямий стосунок до етики, оскільки свобода слугує засадою морального вчинку та моральної діяльності в широкому сенсі.

Об'єктом дослідження є прояви жорстокості, насильства та деструктивності людської поведінки.

Предметом дослідження є психоаналітична концепція деструктивності Еріха Фромма як інтерпретація добра і зла.

Метою дослідження є аналіз походження деструктивності людської поведінки, виявлення її сутності, різних проявів та запобігання жорстокості і насильства.

Завданнями дослідження є:

- розглянути передумови створення концепції деструктивності Е. Фромма;
- з'ясувати вплив ідей З. Фрейда на концепцію деструктивності Фромма;
- дослідити феномени доброякісної та злорякісної агресії Е. Фромма;
- розглянути мазохізм і садизм як форми деструктивності;
- виявити вплив пояснень агресивності К. Лоренца та Б. Скіннера на концепцію деструктивності Фромма;
- з'ясувати внесок психології та нейрофізіології в пояснення проблем деструктивності;
- виявити роль і значення етичних ідей Е.Фромма в мінімізації людської агресії.

Методи дослідження: застосовано загальнонаукові методи аналізу, синтезу, узагальнення, порівняння, пояснення, класифікації, методики історико-філософського дослідження, психоаналітичного дослідження, метод історико-філософської герменевтики; термінологічний аналіз.

Структура кваліфікаційної роботи: робота складається зі вступу, 3 розділів, висновків, переліку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1. ПСИХОАНАЛІТИЧНИЙ ПІДХІД ЕРІХА ФРОММА В РОЗУМІННІ ПРИРОДИ ЛЮДСЬКОЇ АГРЕСІЇ

1.1 Передумови створення та ключові ідеї концепції деструктивності Еріха Фромма

Поштовхом до написання книги «Анатомія людської деструктивності» стала раптова смерть близької знайомої сім'ї Еріха Фромма, художниці, котра наклала на себе руки після смерті її батька. Таким чином вона хотіла поєднатися на «тому» світі з батьком. Це дуже сильно вплинуло на Е. Фромма і дало поштовх до зацікавлення психоаналізом, зокрема до намагання зрозуміти мотиви людської поведінки. Після цього він вивчав психологію, філософію та соціологію у Франкфуртському, Гельдельберзькому університеті, пізніше – у Мюнхені.

Автора цікавили філософські роботи К. Маркса, З. Фрейда, І. Я. Бахофена, буддизму. Певний час філософ працював з Хоркхаймером. У своєму вченні вміло поєднував антропологію, соціальну психологію, соціологію, політологію, філософію [7]. Пізніше Е. Фромм переглянув концепцію Фрейда, створивши свою систему – «радикальний гуманізм». Це відбулося через значні зміни у 20 ст. на соціально-політичному рівні, а тому, на думку мислителя, стало неможливим вважати детермінантами людської поведінки суто інстинкти та потяги. Термін «інстинкти», на думку Хаві Карел, є проблематичним. Вона підкреслює, що хоча Фрейд використовував термін «Trieb» для опису потягів, що має в собі певний примус, він часто перекладається як інстинкт англійською мовою, що призводить до плутанини. Досліджуючи оригінальну концепцію потягів Фрейда, Карел припускає, що вони не є фіксованою чи наперед визначеною поведінкою, керованою біологією, а скоріше включають складну взаємодію психологічних і соціальних факторів [21].

Над «Анатомією людської деструктивності» автор працював з 1968 по 1973, хоча підготовка до написання її відбувалася майже все життя. Нерідко вважають, що «Анатомія людської деструктивності» та «Втеча від свободи»

[33] стали відправними точками у його дослідженнях агресивності та деструктивності людини [1]. Усе це відбувалося на тлі жорстокості світу у 20 ст. Для підтвердження власних гіпотез автор використовував дані з нейрофізіології, психології тварин, палеонтології та антропології. Особливо цінною є ця робота тому, що на час написання та випуску праця була єдиною з точки зору розбору проблеми деструктивності з глобальних позицій, а не як окремої науки.

Фромм наголошував на тому, що термін «агресія» є надто багатозначним, і досліднику дуже важко дійти до її причин, оскільки неможливо знайти загальні причини агресивності у такому широкому полі, адже біологічно необхідна агресія та жорстока, цілеспрямована агресія часто розуміються під знаком «дорівнює».

Фромм вживав слово «агресія» щодо поведінки, котра пов'язана із самообороною, реакцією у відповідь на загрозу, зрештою дійшовши до поняття доброякісної агресії. При цьому специфічна людська пристрасть (злаякісна агресія), виділяється в окрему групу і названа словами «деструктивність» та «жорстокість». Людина унікальна тим, що породила масовість вбивств та жорстокості загалом, що не притаманно нижчим видам ссавців [35].

Істотний вплив на концепцію деструктивності Е. Фромма мали висновки психоаналізу, зокрема роботи Зігмунда Фрейда. Вчення З. Фрейда про агресію викладене у його лекціях під назвою «Введення у психоаналіз» [12], де він висловив думку про те, що сексуальність та інстинкт самозбереження є ключовими силами / потягами в житті кожної людини.

У роботі «Я і Воно» Фрейд виділив нову дихотомічну пару: ерос як потяг до життя і танатос як тягу до смерті. Мається на увазі бажання до збереження живої маси та примноження її і, на противагу, пристрасть до розкладу живої маси, до перетворення органічного в неорганічне. Інстинкт смерті може проявлятися в саморуйнуванні або ж знищенні іншого (неможливо уникнути чогось одного з цих двох варіантів) [13]. Якщо ж він

пов'язаний із сексуальністю, тоді має вираження у садизмі та мазохізмі. Це закладено в самій природі людини, і не є реакцією на стимули. Фромм однак ж критикував такі думки, оскільки вважав їх лиш абстрактними ідеями, яким немає достатніх емпіричних доказів. Фрейд звів усі види агресії до одного-єдиного інстинкту, однак, на думку Фромма, агресія не є ні біологічно обумовленою, ні імпульсами, що виникають у відповідь на певні обставини або чинники [1].

Для детального аналізу проблем деструктивності варто виділити ключові ідеї Еріха Фромма щодо агресії та її природи. Висхідним пунктом є розрізнення інстинкту та характеру людини.

Диференціація інстинкту і характеру – це розрізнення між потягами, що є природними (інстинктивними), та цілковито людськими пристрастями (що є в характері). Характер – це натура людини, заміна для її слабозвинених інстинктів. Пристрасті (зокрема деструктивні) – це відповідь на екзистенціальні потреби (з характеру), вони є цілковито людськими [5]. У кожної людини є певний ступінь та вид пристрасті, відмінний від інших, при цьому ж будь-яка пристрасть задовольняє потребу у «впливі» на когось. І важливо, що ступінь переважання різних пристрастей залежить від різноманітних соціальних умов, котрі впливають на біологічно задану екзистенціальну ситуацію та потреби, котрі виникають у зв'язку з цим. Сутність індивіда – це і є екзистенція, оскільки вона розглядає реальні умови існування реальної людини.

Фромм увів еволюційний соціобіологічний принцип історизму як спосіб пояснення людських пристрастей [1]. За допомогою нього автор пояснює садизм та некрофілію як різновиди злоряксної агресії шляхом розбору намірів дієвця (походження та інтенсивність агресивного імпульсу). Ці імпульси можуть бути усвідомленими або ж неусвідомленими, вони (найчастіше) інтегровані у структуру особистості. Розгляд намірів відбувається за зовнішніми проявами цієї людини, де навіть найменша деталь є надважливою.

У пошуках сенсу життя людина може обрати не здорову сублімацію/прояв, а деструктивність (агресію). За Фроммом, чим далі, тим більшими стають некрофільські тенденції (не лише у загальноприйнятому сенсі, а й у потязі до автоматичного, механічного, безжиттєвого, смерті як мети), а також знижується поріг чутливості до жорстокості [2].

За Фроммом, чимдалі агресивність та деструктивність лише зростатиме, причому навіть без біологічних та економічних передумов чи радше стимулів для цього. Людина доходить до піку своєї жорстокості та ненависті. Будь-яка агресія має певну причину та привід, а його компоненти – цілком відмінні за генетикою. На думку Фромма, лише любов до життя здатна перемогти тягу до некрофільії, а для цього необхідно цілковито перебудувати суспільно-політичну систему, а саме – повернення людині її панівного становища, а не пасивної позиції у підпорядкуванні технічному прогресу, як зараз, викорінення будь-яких форм гніту, ставлення розвитку людини найважливішим за все [35].

Більшість проявів агресії отримується людиною генетично, причому в диких тварин цей механізм дуже схожий, також вона слугує для виживання окремого індивіда чи всього виду. Важливе уточнення, що в людини агресія є зазвичай в рази сильнішою, ніж у тварин, навіть за умови однакового фактору впливу чи передумови (стимулу). Це відбувається тому, що для тварини небезпекою є певна явна ситуація, на відміну від людини, котра часто може сприймати як загрозу надуману ситуацію, на яку в неї, відповідно, може бути викликана агресія. Окрім цього, не варто також забувати, що вітальні інтереси людини значно ширші, ніж у тварин, оскільки включають у себе також психічні потреби задля підтримки свого життя у стані рівноваги. Такого роду агресію Фромм називав «доброякісною».

«Злоякісна» агресія є біосоціальним феноменом, котрий має місце тоді, коли особисті потреби знаходяться у протиріччі з соціальними. Найсильніша деструктивність як крайній прояв жорстокості має цілком соціальне

походження. Для прикладу, причинами садизму та некрофільії є не біологічна природа людини, а саме її характер.

Садизм – це жага до цілковитої влади щодо певної живої істоти, це хворобливе бажання панування. Причому садизм, як і мазохізм, стосуються не лише сексуальної взаємодії (за Фроммом – збочення), це найчастіше бажання зробити іншій істоті боляче, принести страждання психічного чи фізичного плану. Некрофілія – це хворобливе бажання володіти мертвим в загальному, бажання руйнувати, трансформувати живе у неживе самотужки [10]. До формування некрофільії та садизму і мазохізму напряду причетні певні соціальні особливості і фактори, вони – синдром ненависті до життя.

Загалом, характером людини є суб'єктивне зображення особливостей у соціумі, а саме – деструктивному. Для некрофільії та садизму стимулом нерідко є технологічність світу, бюрократія, машини взагалі, що втілюють антигуманність та втрату сенсів.

У пошуках витоків деструктивності Фромм звернувся до історії становлення людства. Дослідник з'ясував, що агресія в примітивних культурах в основному була зумовлена потребою виживання та самозбереження [35]. У суворих умовах, де ресурси обмежені, а конкуренція за виживання висока, агресія може використовуватися як засіб для забезпечення їжі, притулку та інших необхідних ресурсів. Фромм стверджував, що ця інстинктивна агресія часто є відповіддю на складні умови, в яких існували примітивні культури.

Фромм також припустив, що агресія у примітивних культурах могла слугувати зміцненню групової згуртованості та захисту від зовнішніх загроз. У ситуаціях, коли племена чи громади стикалися із загрозами з боку інших груп або хижаків, агресія могла бути засобом захисту групи та забезпечення її виживання. Фромм стверджував, що ця форма агресії часто спрямована назовні, на передбачуваних ворогів або загрозу благополуччю групи.

Автор висловив припущення, що культурні норми та вірування відігравали значну роль у формуванні агресивної поведінки у примітивних

культурах. У деяких з них агресія могла заохочуватися або навіть шануватися як спосіб здобуття престижу чи статусу в суспільстві. Фромм стверджував, що культурні норми та вірування впливали на вираження та прийняття агресії у примітивних суспільствах, і що різні культури, можливо, мали різне ставлення до агресивної поведінки.

Фромм також розглядав психологічні та емоційні чинники в розумінні агресивності у примітивних культурах. Він припустив, що невирішені психологічні конфлікти, такі як почуття безсилля або розчарування, могли сприяти агресивній поведінці. Він стверджував, що примітивним культурам могло не вистачати психологічних інструментів для ефективного управління та регулювання агресивних імпульсів, що призводило до відкритих проявів агресії.

Фромм також підкреслив роль соціалізації у формуванні агресивної поведінки у примітивних культурах. Він стверджував, що індивіди в примітивних культурах були соціалізовані та привчені з раннього віку відповідати очікуванням суспільства, які могли включати агресивну поведінку як спосіб справлятися із викликами навколишнього середовища. Фромм припустив, що процеси соціалізації могли впливати на розвиток і прояв агресивної поведінки у примітивних культурах.

За численними дослідженнями, гомінідний предок людини – це у певній мірі хижак, який, відповідно, мав агресивний рефлекс щодо абсолютно всього живого, тобто і до людини зокрема. Деструктивність людини очевидно, за Фроммом, має генетичне походження [35]. Важливо, що хоча раціон тогочасної людини був різноманітним, однак хижаком вона стала не через вживання м'яса, а через добування його. Окрім цього, Дж. Хакслі довів, що веганський чи навпаки раціон не впливає на проблему виникнення агресії. При цьому потрібно зазначити, що давній предок людини не є відповідальним за те, що ми маємо агресивні прояви сьогодні.

За Фроммом, первісна людина займалася полюванням не лише для харчування чи насолоди від вбивства тварин, натомість головною причиною

було бажання розвивати власні навички, вчитися. Це ж саме підтверджують численні види спорту, котрі мали на меті не відчуті радість від жорстокості, боротьби тощо, а жагу показати якомога повніше свої можливості, навички, напрацьовані вміння. Для прикладу, це фехтування, дзюдо, карате тощо.

Нерідко первісні люди з їх постійним полюванням були менш агресивними, ніж їх теперішні нащадки, що саме полювання не мало в собі жодних деструктивних намірів та дій. Так само асоціальна, деструктивна поведінка зовсім не були властиві давній людині. Культ тварин у первісності лише підтверджує попередню тезу. Також наскельні малюнки не мали жодних сюжетів боротьби між людьми. Відсутність війн, ворожби, шаманства показують, що в людей не було емоційної чи фізичної агресивності.

Як правило, причинами війн не є оборонна агресивність чи жорстокість, однак вони є важливими для розуміння методів ведення війни. У первісності не існувало причин для масової війни одних племен проти інших. І це не дивно, адже тоді не було ні рабства, ні бажання захоплення нових територій, ні жаги заволодіти будь-яким майном (його тоді просто не було як такого) [35]. Так само у ті часи не утворювали воєнні союзи задля спільного ведення війни проти іншого племені. Якщо війни і траплялися, то в них брало участь досить мало людей, і такі сутички були лише трохи масштабнішими, ніж конфлікти всередині племені/ роду, і не мали на меті вбити якомога більше людей, у них не прагнули жодного кровопролиття. Так само і не було організації, військових керівників, що дуже відрізняє від сучасних методів ведення війни, ціль яких – завоювання нових територій, якомога більшого винищення представників народу, отримання прибутків тощо. Тобто первісна війна не була агресивною за сучасними мірками. Не могло бути і мови для такої мети війни як захоплення військовополонених, адже це було економічно не вигідно. Так само війни в ті часи були неможливими тому, що в людей було відсутнє необхідне для цього категоріальне мислення. Війнами тоді були затяжні конфлікти в межах

общини чи сім'ї, помста за чаклунство, маленькі рукопашні бої тощо. Узагалі мистецтво ведення війни розвинулося на доволі пізньому етапі людства.

Важливо відзначити, що погляди Фромма на агресивність у примітивних культурах є лише однією точкою зору і підлягають дискусіям та інтерпретаціям. Також слід враховувати культурні, історичні та контекстуальні чинники, характерні для кожної примітивної культури, при розгляді агресивності у цих суспільствах.

Фромм використовував для аналізу деструктивності та агресивності психоаналітичний підхід, котрий є теорією неусвідомлених імпульсів, які спрямовуються на спротив чи спотворення реальності згідно з суб'єктивними очікуваннями, потребами. Також психоаналіз є вченням про характер та конфлікти між характерологічними пристрастями в одній особистості та які нерідко індивід змушений обмежувати.

За Фроммом, психоаналіз, зокрема фрейдизм, велику роль приділяє не лише протилежним інстинктам сексуальності та самозбереження (головні категорії - витіснення та сублімація), але і ролі соціального оточення, зокрема в ранньому дитинстві, однак більшу увагу нерідко спрямовує саме на теорію виховання.

Фрейд привніс у психоаналіз дуже важливе поняття несвідомого в емпірії та показав його роль [12, 11]. Він впевнений, що людина, котра виглядає доброю та робить благі речі, цілком може бажати свідомо чи несвідомо вбивати, карати, заподіювати шкоду агресивними методами [18]. Існує енергія, котра здатна не допустити усвідомлення людиною своїх прихованих мотивів, тобто в людині постійно борються між собою різні сили, які вона не здатна усвідомити. За Фроммом, аби мати змогу зрозуміти сутність буття особистості, потрібно використовувати поняття «соціальне несвідоме», на противагу К. Г. Юнгу та З. Фрейду: «... соціальне несвідоме – це ті ідеї, настрої, переживання людини, норми та правила її поведінки, які сформовані під впливом суспільства. Успадковані психофізичні властивості,

темперамент, інстинкти лише в малій мірі детермінують спосіб взаємини людини зі світом» [4, ст. 146].

Фрейд виділив серед типів особистості «орально-садистський» (за Фроммом – експлуататорський). Фромм наголошував, що існують також авторитарний (садо-мазохістський), бунтарський, революційний, інцестуозний, нарцисичний види. За Фрейдом, будь-які прояви характеру, зокрема деструктивні прояви (садизм, мазохізм тощо) розглядаються крізь призму впливу оточуючого середовища (з боку найближчих для дитини на той час осіб) на сексуальність. Пригадаємо, що людина знаходить задоволення проявляючи деструктивність у тому випадку, коли це співпадає з її характерологічними особливостями, і коли вона сама захоче зробити таку дію або ж коли у неї з'явиться така можливість. Останнє означає те, що при певних обставинах людина може проявляти себе звичайним чином, без агресивних проявів, однак за зміни соціальної, чи політичної, чи будь-якої іншої обстановки вона перетворюється на таку, що творить деструктивні речі, бажання яких раніше придушувала. При цьому навіть якщо людині вдається приборкати свої деструктивні пориви, здатність до них може проявлятися в міміці, жестах, певних словах, і ці ознаки часто є неочевидними. Також важливо сказати, що нерідко людина, котра чимось жертвує, яка всіляко допомагає, має свій суб'єктивний інтерес у цьому, і в основі може лежати деструктивність у вигляді садизму, агресії [35].

1.2 Доброякісна та злякісна агресія як форми деструктивності за Фроммом

Згідно зі Фроммом, доброякісна агресія передбачає самоствердження та відстоювання власних потреб і цінностей у спосіб, який викликає повагу до інших. Йдеться не про заподіяння шкоди іншим чи домінування над ними, а про те, щоб виражати себе здоровим і конструктивним способом. Фромм стверджував, що коли люди не можуть виражати свою агресію здоровим

способом, це може призвести до негативних наслідків, таких як пасивно-агресивна поведінка, деструктивні прояви гніву або навіть насильство [35].

Фромм дав визначення псевдоагресії, вважаючи нею дії, котрі можуть нашкودити, але які не мають у своїй основі деструктивних намірів. Це можуть бути випадкові дії, для прикладу, випадковий постріл, поранення без попереднього бажання зробити це.

Існує також ігрова агресія, котра присутня, наприклад, у фехтуванні, боротьбі на мечях, стрільбі з лука. Вона використовується для навчання, опанування майстерності, розвитку певних вмінь, але не має жодних злих намірів чи мотивації вчиняти щось руйнівне. У випадку ж поранення чи вбивства людини внаслідок цих дій той, хто це зробив, не несе моральної відповідальності, адже не мав агресивних намірів.

У людей у стані гніву (стану оборонної активності) зовсім немає сексуальних імпульсів, потягу, причому навіть на сильні подразники вони майже не реагують. Це не стосується садизму та мазохізму, де все навпаки, і в яких проявляється злість (гнів), які стимулюють його.

Агресія самоствердження може, окрім мазохізму чи садизму, втілюватися у самореалізації (у цілеспрямованому наступі). У такому разі людина вкладає таку сильну емоцію у соціально прийнятний спосіб, і на деструктив (як доброякісний, так і злоякісний) залишається вже менше потреби. Якщо ж для особистості, наприклад, немає можливості направляти гнів на самореалізацію та досягнення цілей, то вона стає садистом, прагнучи компенсувати це жаданням влади над іншим.

Концепція доброякісної агресії Фромма підкреслює важливість розпізнавання та розуміння власної агресії та пошуку здорових виходів для її вираження. Це може включати розвиток навичок впевненості, встановлення здорових меж, вираження емоцій у конструктивний спосіб і залучення до просоціальної поведінки, яка сприяє позитивним особистісним та суспільним змінам [38].

Важливо відзначити, що концепція доброякісної агресії Фромма не виправдовує шкідливу чи насильницьку поведінку. Навпаки, вона заохочує людей розуміти свою агресію та керувати нею позитивно, конструктивно та з повагою до інших, сприяючи особистому розвитку та добробуту суспільства.

Фромм виявив зв'язок між агресією та нарцисизмом. Оборонна агресія також може виникати у випадку прямої чи непрямой загрози нарцисизму. За Фрейдом, нарцисизм – це стан чи поведінка, котра спровокована тим, що лібідо не було спрямоване на зовнішній об'єкт [31]. Первинний нарцисизм існує в дитинстві, коли дитина ще нездатна комунікувати зі світом, а вторинним є такий, котрий виникає тоді, коли людина через певні причини (наприклад, психічні порушення) переносить на себе нереалізоване лібідо. Хоча навіть без цих чинників кожен у певній мірі має нарцисичну частку особистості.

Фромм додав до цих визначень також те, що нарцисизм є емоційним станом, коли для певної персони об'єктами зацікавлення стають лише власні емоції, почуття, тіло, потреби, особистість загалом, а все інше знаходиться ніби поза її реальністю, вловлюється лише холодним розумом. Груповий нарцисизм – це приналежність до колективної ідеології, що підкріплюється загальним консенсусом, світоглядом групи, викривлюючи реальність і роблячи з неї фікцію, а також створюючи загальні цінності. Коли на «нарцисів» починають тиснути чи критикувати їх, вони починають поводитися дуже агресивно, створюють ворожнечі та конфлікти. Така оборонна агресія є дуже інтенсивною та має дуже різкі прояви, що нерідко можна назвати патологіями.

Агресія може бути й формою спротиву. Оборонна агресія може розпочатися також у випадку ситуації, коли людину намагаються позбавити ілюзій, якщо точніше – витіснених фантазій, бажань та проблем. Це є, за Фрейдом, спротив, що ґрунтується на небажанні неусвідомлену проблему перевести на усвідомлений рівень через ряд особистих, психологічних, соціальних чи культурних проблем. Про таку поведінку свідчать численні

випадки та ситуації в кабінетах психотерапії, коли люди противляться витісненому через те, що це може порушити їх самооцінку чи самоповагу [35].

Іншим видом агресії є конформістська агресія, яка спричинена вимогою чи наказом іншої людини діяти певним чином. Тут важливо, що той, хто виконує такий наказ, не керується бажанням руйнації чи жагою до насолоди від цього, а вважає своїм обов'язком підкоритися безумовно і з «холодним розумом». У такому разі послух прирівнюється до чесноти, і, навпаки, негідкорення – до гріха. Для виконавців цих наказів невиконання їх відчувається як внутрішня небезпека. Сам же послух, котрий має на меті зберегти репутацію, нерідко призводить до тих випадків агресії, котрих могло б і не статися.

І, нарешті, ще однією формою доброякісної агресії є інструментальна агресія. Вона має на меті забезпечити те, що є необхідним (часто – вітальним) і бажаним, при цьому руйнування є допоміжним засобом, але не самоціллю. У такого типу агресії немає генетичної передумови (основи) [8].

Психологія людини щодо агресивності є значно деструктивнішою за своєю сутністю, ніж психологія та фізіологія інших ссавців, котрі здатні бути агресивними лише у випадку загрози, застосовуючи агресію як механізм реагування (у вигляді оборонної). Людина ж, на противагу, окрім захисних дій використовує цілком злоякісні види агресії. Причому людство саме створило умови для прояву агресії, так само як і зробила її нормою життя.

Де-факто сильніша агресивність у людини відбувається не через те, що вона здатна до неї більше за інших видів ссавців, а тому, що фактори, які є необхідними для появи агресії, є повсюдними, зустрічаючись щодня. Дуже часто особи чекають тієї чи іншої ситуації, котра б стала стимулом для емоційної розрядки у вигляді деструктивних дій. Якщо ж такий стимул відсутній – індивід цілком може створити його сам. Жахливо те, що величезна кількість людей отримує справжню насолоду у процесі таких дій, що абсолютно не притаманно тваринам. Важливо зазначити, що такі діяння

приносять страждання як жертві, так і самому агресору, несучи соціальну та біологічну шкоду.

Окрім цього, автор намагався знайти ті специфічні умови, які є відповідальними за появу в людини бажання вбивати, проявляти іншу жорстокість до інших, і від чого залежить міра задоволення у ході процесу, а також характер цієї скоєної деструктивної дії [35].

Згідно з теорією Еріха Фромма, злаякісна агресія відноситься до жорстокості і деструктивності. Біофілія, або любов до життя, є найкращим способом знизити рівень деструктивної поведінки в популяції. За Фроммом, винагорода за співпрацю є найкращим способом підвищити рівень біофілії та знизити рівень агресії [36].

Деструктивність може бути у двох формах: спонтанній та пов'язаній зі структурою особистості [35].

На думку Еріха Фромма, спонтанна форма деструктивності виникає через деструктивні риси характеру, котрі є незмінними і не є набутими, почуття безсилля.

Спонтанна деструктивність – це інстинктивна реакція, яка зазвичай є відповіддю на раптове, непереборне почуття розчарування чи гніву. Воно може проявлятися у фізичній агресії, як-от удари по людині чи предмету, або у словесній агресії, як-от крик, лайка. Цей тип деструктивності часто є імпульсивною реакцією, яка не продумана і може завдати багато шкоди та страждань. Спонтанна деструктивність аби проявитися повинна мати певні причини чи радше стимули для появи її. Це можуть бути як суб'єктивні причини, так і об'єктивні, котрі є соціальними і стосуються певної групи чи всього народу. Така деструктивність часто постає у формі мстивості за несправедливість, котра була нанесена одній чи більшій кількості людей.

Деструктивність, пов'язана зі структурою особистості, є більш стабільною моделлю поведінки, яка використовується як механізм подолання чи управління такими емоціями як почуття гніву, смутку, страху або незахищеності. Цей тип часто є більш навмисним і пов'язаний із глибинними

переконаваннями та ставленням людини. Особа може використовувати деструктивну поведінку, щоб захистити себе від потенційної шкоди або уникнути почуття вразливості. Поширені приклади деструктивної поведінки включають зловживання психоактивними речовинами, самоушкодження або створення «захисної стіни», щоб уберегти себе від стосунків з іншими.

Деструктивність загалом дещо відрізняється від садизму, оскільки садизм має на меті отримати контроль над чимось, тоді як деструктивність спрямована на усунення свого об'єкта. Фромм припускав, що деструктивні тенденції часто раціоналізуються і можуть проявлятися в різних формах, таких як жорстокість, вандалізм, приниження, злочинність і тероризм. У деяких випадках, якщо бажання людини руйнувати блокується, вона може перенаправляти його всередину, що призводить до саморуйнівної поведінки, як-от самогубство, наркоманія тощо.

Одним з видів злості є екстатична деструктивність. Вона є сильним задоволенням, часто – екстазом, перебуванням у трансі, яке відчують деякі люди, коли вони руйнують або шкодять іншим, або коли стають свідками руйнування, завданого іншим. Така деструктивність пояснюється як стан хронічної ненависті, котрий переживається індивідом у формі постійної жаги до руйнації за допомогою накопиченої агресивної енергії. Більше того, це в певній мірі поклоніння і служіння ідеалу руйнування, якому людина «віддає» самого себе.

Окрім цього, екстатична деструктивність може виникати при відчутті безпорадності, туги чи самотності, ізоляції, що спонукає людей шукати способи утвердження свого домінування та контролю над іншими. Це може приймати форму фізичного насильства, психологічної маніпуляції або інших форм деструктивної поведінки. Часто така деструктивність приймає форму сексуального контакту, що теж має ознаки трансу, екстазу.

Деструктивність є патологією, котру неможливо пояснити та досягнути повністю, контролювати її, оскільки, за Фроммом, нею часто керують несвідомі сили. При цьому існує можливість подолати екстатичні імпульси за

допомогою розвитку співчуття щодо інших, розбудови справедливого суспільства, де людська повага та цінність є ключовими.

Для виявлення сутності людської деструктивності Фромм з'ясовував відмінності агресивної поведінки людини і тварини [35]. Часто людина видає агресивну реакцію не тоді, коли існує загроза її вітальним інтересам, як тварина, натомість робить це базуючись на власному прогнозі, котрий є дуже суб'єктивним. Тут можуть матися на увазі і заздалегідь підготована пропаганда, самонавіювання, штучне нагнітання ситуації, культивування ненависті, штучне перетворення фікції на пряму загрозу за допомогою різноманітних маніпулятивних технік. Тваринам це абсолютно не притаманно, адже потрібно використовувати мову для вищезазначених дій.

Важливо, що реакція оборонної агресії може чергуватися з реакцією на реальну загрозу - «біжи». Це залежить насамперед від ступеню загрози, від впевненості в собі самого суб'єкта, від сили фізичної та особливо психічної витривалості. Для оборонної агресії у будь-якому разі може бути достатньо найменшого стимулу.

Почуття страху, яке нерідко відчуває індивід, найкраще витісняється не загальноприйнятими способами соціуму (алкоголь, їжа, спілкування тощо), а безпосередньою агресивною реакцією, котра вмить виводить людину у кращий стан.

Особливістю людини є її потреба у свободі, що відрізняє її від тварини. Фромм стверджував, що потреба у свободі – це реакція людського організму, котрий є біологічним за своєю сутністю [33]. Ще з давніх часів люди боролися за свободу, проти обмежень її. Тобто вона є вродженим імпульсом і пов'язана з усіма сферами особистого життя. Загроза позбавлення свободи штовхає людину до оборонної агресії. Така оборонна агресія часто переростає в деструктивне і садистське бажання панування замість підкорення, таким чином створюючи таку ж ситуацію, яку вона мала на меті знищити.

Важливим здобутком Фромма було не лише з'ясування природи людської агресії, але й умови її зниження. На його думку, є кілька умов, які можуть зменшити захисну агресію [35].

Почуття безпеки: коли люди відчують себе в безпеці, вони менш схильні до оборони та агресивності. Вона може виходити з різних джерел, таких як стабільне та сприятливе соціальне середовище, почуття причетності та почуття впевненості в собі. Це про відсутність загроз від окремих особистостей та груп, задовільне матеріальне становище тощо.

Емпатія: коли люди співчують іншим, вони менш схильні до оборони та агресивності. Це передбачає розуміння та розділення почуттів інших, що може допомогти зменшити конфлікти та сприяти порозумінню.

Відкрите спілкування: коли люди можуть відкрито висловлювати свої думки та почуття, не боячись покарання, вони менш схильні до оборони та агресивності. Це може допомогти вирішити непорозуміння, зміцнити довіру та сприяти співпраці.

Самоусвідомлення: коли люди усвідомлюють себе. Це передбачає розуміння власних емоцій, мотивації та реакцій, що може допомогти людям регулювати свою поведінку та уникати надмірних реакцій.

Позитивні цінності: коли люди мають позитивні цінності, такі як співчуття, співпраця та повага, вони менш схильні до агресивності. Позитивні цінності можуть допомогти скерувати поведінку людей і сприяти більш мирному та гармонійному суспільству.

Отже, вбачаючи коріння злості агресії в невірноваженості особистості та соціальних умовах, що сприяють насильству, Фромм наголошував на необхідності розвитку позитивних соціальних взаємин та внутрішньої свободи, щоб протистояти злостій агресії.

1.3 Мазохізм і садизм як форми людської деструктивності

Деструктивність за Фроммом є спробою втечі від страху самотності з використанням руйнування зовнішнього світу [33]. Деструктивна персона

жадає усунення всіх можливих загроз потреби в іншому, знищуючи людину як об'єкта, котрого боїться.

Деструктивні дії можуть змінюватися залежно від соціальних умов і характеристик індивіда, приймаючи різні форми.

Може здаватися, що деструктивність є тим, що має своє проявлення в садизмі і мазохізмі, однак, хоча воно коріниться в нестерпності індивідуального безсилля та ізоляції, але, на відміну від садомазохізму, деструктивність спрямована на усунення об'єкта, а не активний чи пасивний симбіоз. Тобто, на противагу садизму, котрий жадає поглинання об'єкта, домінування над ним, деструктивність намагається знищити його. Деструктивна людина має жагу до знищення того, що загрожує їй, з метою втечі від безсилля. «Я можу позбутися почуття власного безсилля щодо навколишнього світу, руйнуючи цей світ. Звісно, якщо мені вдасться його усунути, то я опинюся ізольованим на самоті, але це буде блискуча ізоляція – така, в якій мені не загрожуватимуть жодні зовнішні сили. Зруйнувати світ є останньою відчайдушною спробою не дати йому зруйнувати мене» [15, ст. 178].

Щоб вирішити проблему «відчуження», котра корениться в екзистенціальній потребі людини в самоідентифікації, потрібно запровадити внутрішні (особистісні) та зовнішні (економічні, релігійні, політичні) нововведення. Аби усунути протиріччя з базису відчуження, необхідно вибудувати гуманістичне суспільство, котре матиме цілковито оновлені цінності та принципи етики [16]. «Сучасна цивілізація, на думку Фромма, може відмовитися від зайвої регламентації та стереотипізації людського життя. Норми культури та релігії не повинні бути авторитарними, але повинні давати максимальний простір особистості – творчої та продуктивної. Тільки з встановленням більш гуманного суспільства будуть ліквідовані найбільш нелюдські форми відчуження людини» [2, ст. 7-8].

Деструктивність, за Фроммом, - це неусвідомлений процес (найчастіше) і є раціоналізованим під маскою любові, обов'язку, патріотизму

тощо, в основі яких може бути закладена деструкція. За Ю. В. Пісною, коли щось загрожує релігійним інтересам чи іншим переконанням, людина може ставати агресивною, що й веде до подальших деструктивних дій [9]. За О. Щокіною «... деструкція постає як абсолютизований протест, тобто протест як такий, і актуалізується сама можливість, доступність і навіть необхідність протесту як руйнівної, деструктивної сили, як своєрідного акту особливої креативності. У перехідні, кризові етапи розвитку суспільства і культури роль деструктивного начала проявляється особливо інтенсивно» [14, ст. 78].

Існує два види деструктивних тенденцій. Перша – це реакція на пряму загрозу втрати цілісності чи життя того чи іншого індивіда або відповідь на напад інших на ідеї конкретної людини, котра керується цими принципами/ідеями у своєму житті. Така деструктивність, яку автор іменує раціональною, чи «реактивною», є необхідною та цілком природною.

Однак інший вид деструктивності, котру неможливо назвати раціональною, хоча сама людина, яка виконує такі дії, всіляко раціоналізує свої акти. Така деструктивність є внутрішнім станом з постійним очікуванням можливості свого прояву. Важливо уточнити, що деструктивні імпульси нерідко поділяють не лише виконавці, а й оточуючі їх окремі індивіди чи навіть цілі соціальні групи, які створюють чи піддаються вигаданій «раціональності» щодо прийнятності таких актів. У випадку, якщо інші не здатні поділяти погляди щодо раціональності деструктивних дій, то тим, що підтримує виконавця деструкції, стає його «Я». Такий індивід прагне знищувати те, з чим він змушений себе порівнювати.

Ізоляція та безсилля також може породжувати тривожність і скутість життя як джерел руйнівності, адже коли існує загроза матеріальним чи емоційним інтересам породжується тривога, реакцією на котру є деструктивні прояви різного виду. Ця тривога може бути перманентною, коли індивід вважає весь навколишній світ як такий, що становить загрозу для нього. Скутість життя – це заблокованість реалізації можливостей, котрі є чуттєвими, емоційними та інтелектуальними. Навіть за умови відсутності

певних рамок чи соціального тиску індивід може сам собі накладати заборони, вплив яких видно в його поведінці [33].

За Фрейдом, інстинкт смерті здатний до поєднання з сексуальною енергією і може бути спрямований на саму людину чи на інших. Він має цілком біологічну причину. Однак, за Фроммом, цим неможливо вичерпно пояснити феномен деструктивності, оскільки рівень чи радше ступінь деструктивності (жорстокості) є різним між соціальними групами, між біологічними видами тощо. «... справжній рівень деструктивності в індивіда є пропорційним ступеню обмеженості його експансивності. Ми маємо на увазі не окремі фрустрації того чи іншого інстинктивного потягу, а загальну скутість, яка перешкоджає спонтанному розвитку людини й прояву всіх її чуттєвих, емоційних та інтелектуальних можливостей» [15, ст. 181-182]. Якщо спрямована на життя енергія розпадається, тоді вона стає тим, що має на меті руйнувати. Тобто чим більшу людина має жагу до життя, тим нижчим є рівень деструктивних проявів. Механізми втечі породжуються із соціальної ізоляваності індивіда, межової ситуації, коли зв'язки, які давали людині відчуття впевненості та залученості, зруйновані. У такому випадку людина ніби протистоїть усьому людству та світу загалом, вважаючи їх чужими і почуваючись при цьому самотньою та безсилою. Відповідно до цього людина має два варіанти: прив'язка себе до світу завдяки любові, праці та проявів своїх здібностей (інтелектуальних, чуттєвих тощо); спроба подолання розриву між своїм «Я» та світом, позбавлення відчуття самотності та розриву і, таким чином, відмова від свободи (котра у першому випадку є позитивною).

За Фроммом, одними з механізмів втечі є авторитаризм, симбіоз та деструктивність [33]. Кожен з них у тій чи іншій мірі призводить до садомазохістських тенденцій у поведінці [22]. Садомазохістські контексти (як соціальні, так й індивідуальні) мають своїми передумовами відчуття самотності, покинутості, котрі асоціюються із садомазохізмом.

Метою поведінки, яка вмотивую садистичні і мазохістичні інтенції, є симбіоз. Симбіоз – це об'єднання свого індивідуального Я з іншим поза власним Я, коли обидва з них не мають цілісності власного себе і стають цілковито залежними одне від одного. «У психічній симбіотичній єдності два тіла існують окремо, але на психологічному рівні між ними є ... зв'язок» [17, ст. 44].

Симбіоз як втрата самоцілісності веде до залежності від іншої людини, переконфігурованих сексуальних особливостей. Садизм і мазохізм ґрунтуються на тривозі екзистенційного характеру, а не навпаки. Де-факто еротична природа садомазохізму – це наслідок симбіотичної прихильності. Як мазохістські, так і садистські прагнення, як правило, допомагають індивіду позбутися свого нестерпного відчуття самотності та безсилля.

Фромм виявив дві форми симбіозу: «мазохістська любов» як «відмова від свого індивідуального «я» заради прив'язання до іншої людини, яка є сильнішою (інакше кажучи – покірність як пасивність); «садистська любов» визначається як «бажання проковтнути» іншу особу і перетворити її на «безвольний інструмент у власних руках» (панування у вигляді садистських проявів). Обидва види є патологіями.

Згідно з Фроммом, садомазохіст буде вдаватися до одного чи іншого типу псевдолюбові, однак боятиметься безпорадності перед обличчям смерті, а також можливості відокремлення від оточуючих. На противагу цьому, здорова людина прийматиме свою самотність та розуміння відокремленості від інших. Таким чином, рабські сексуальні спонуки підкоряться іншій людині або ж сексуальне домінування – це втеча задля уникнення тривоги, яка супроводжується страхом ізоляції.

Мазохізм нерозривно пов'язаний з відчуттям незначущості та самотністю. Через свій стан людина намагається віднайти іншого, аби злитися з його Я, втративши володіння своїм індивідуальним Я. Така втрата робиться з чіткою метою відчуження себе у безпеці, дуже часто вона відбувається на стадії виснаження та безнадії від самотності. Де-факто

утворюється психічний симбіоз двох індивідів, в якому обоє не можуть існувати одне від одного. Якщо людина є пасивною в такому об'єднанні, то вона є мазохістом, активна ж особистість обирає шлях захисту та керування взаємозалежним індивідом. Важливо, що перший з них вважається зі значно гіперболізованими позитивними характеристиками, ніж мазохістська особистість, котра обожествляє її шляхом приниження власної гідності. Мазохіст у такому симбіозі є чимось лише завдяки причетності до індивіда в активній позиції. Дуже часто мазохізм розповсюджується у тому числі на еротичні бажання підкоряння душею та тілом іншій людині.

Мазохіст не має цілісної особистості, уникає незалежності, самостійності (у тому числі у прийнятті рішень), цілком покладаючи це на активну людину у такому симбіозі.

Іноколи мазохізм доходить до задоволення від небезпечних дій чи предметів на кшталт електричного струму. Також він може сягнути бажання суїциду та дій, котрі можуть призвести до смерті відповідно.

Мазохіст розчиняється в інших, не вміє розуміти своє Я та власні, ненав'язані бажання, відчуває постійну жагу до заподіяння собі болю чи страждань. Це може відбуватися шляхом жорсткої (само)критики, причому відбувається штучне створення самообвинувачень чи даються реальні приводи для того, аби активна особистість симбіозу всіляко принижувала гідність мазохістської особистості.

Мазохістські тенденції часто виглядають неприродними і безглуздими, проте, якщо вони проявляються під маскою любові, то швидко знаходять своє виправдання [33]. Тоді мазохістська людина спрямовує всю свою енергію та увагу на об'єкт любові, бачачи в ній/ньому єдине джерело власного щастя. Зазвичай об'єкт поклоніння мазохіста поводить себе цілковито інакше, що не змінює дії останнього, а навпаки, змушує його ще більше притягувати увагу свого об'єкту поклоніння. Можна охарактеризувати подібне явище як мазохізм, який доводить, що страждання може виступати як межа устремлінь і бажань. Деякі люди можуть відчувати статеве

збудження при заподіюванні болю їх партнером. Мазохізм не обмежується лише цією формою, а також може проявлятися через фізичну слабкість чи моральну приниженість з метою позбутися гнітючої самотності.

Активна форма симбіотичного зв'язку – садизм [17, ст. 45-46]. Садист прагне позбутися відчуття самотності, як і мазохіст. Садист знаходить самовираження в тому, що підпорядковує собі безроздільно особистість, яку любить.

Існують три типи садистської прихильності [33]. Перший тип полягає в бажанні поставити іншу людину в залежність від себе, отримати необмежену владу над нею, і зробити її слухняною «у своїх руках». Другий тип садизму виявляється в прагненні не тільки панувати над іншою людиною, але й експлуатувати її, використовувати для своїх цілей, володіти всім, що є цінним у цій людині, зокрема її моральними та інтелектуальними якостями. Третій тип полягає в бажанні завдавати страждань іншій людині або бачити, як вона страждає. Ціль такого жадання може полягати в активному спричиненні страждань (наприклад, приниження, заподіяння болю) або в пасивному спостереженні за стражданнями.

Важливо, що садист може приховувати свої наміри під маскою доброти чи турботи, котрі зазвичай у них виражаються, у надмірності. Для прикладу, він може виправдовуватися тим, що нібито розуміється краще на тій чи іншій темі, а тому начебто краще знає, яким чином діяти «пасивній» людині. Нерідко також поясненнями садистської поведінки можуть виступати факти (вигадані чи реальні) з минулого життя, коли активна персона зазнавала образ чи тиску, котрий призвів до бажання помститися. При цьому ж така людина є цілковито залежною від об'єкта, хоча навколишні цього не помічають, а навпаки – вважають садиста як владного і такого, який апріорі не може бути залежним від «слабкої» людини (мазохіста). Садистська особистість, однак, відчувається сильною лише тоді, коли має можливість володіти іншим.

Варто зазначити, що садизм у стосунках може також проявлятися у формі аб'юзу, коли, для прикладу, садистська особистість тисне на свого партнера і благає не покидати її, адже начебто вона не зможе жити сама, і впадає у відчай, зізнається в коханні і всіляко утримує мазохіста, котрий знаходиться у підпорядкуванні. Тобто вона активізується тоді, коли бачить кінець своїм владно-підпорядкувальним відносинам [17]. Садистська людина справді щиро вірить в те, що не буде здатною підтримувати свої навіть базові та емоційні функції без коханої людини, і любить вона з тієї причини, що має іншу пасивну особистість біля себе і має здатність керувати нею. Тобто вона дає різноманітні блага, але ніколи – свободу чи незалежність.

Садист прагне не стільки завдавати болю чи страждань іншому, скільки володіти ним, бути його власником, розчинити пасивну особистість цілковито собі. Він намагається зрозуміти сутність людської природи чи буття шляхом змушування людини у підкоренні думати чи діяти ідентично з садистом або ж тим чином, яким жадає ця ж активна особистість. Якщо в загальному, це крайній прояв у пізнанні іншого, який призводить до агресивності та бажання руйнації.

Попри відмінність мазохізму та садизму, обидва з них мають у своєму корені нестерпність перебування у власній самотності і розуміння своєї слабкості. При цьому ж ці дві крайності активно взаємодіють між собою, втрачаючи індивідуальність, свободу, часто – змінюючи одна одну, причому не завжди є можливість побачити, що саме проявляється у той чи інший момент.

Отже, згідно з концепцією Еріха Фромма, мазохізм і садизм можуть розглядатися як форми деструктивності.

Мазохізм - це сексуальна або психологічна жага до отримання фізичного або емоційного страждання. Людина, яка має мазохістичні тенденції, може активно шукати ситуації, в яких вона стає об'єктом болю, підпорядкування та покарання. Це може бути способом втечі від внутрішнього напруження та невпевненості, але водночас приносити

фізичний та емоційний дискомфорт. Мазохізм може бути формою самознущання та самознищення.

Садизм - це схильність до отримання задоволення від завдання фізичного або емоційного болю іншим людям. Особа, яка виявляє садистичні тенденції, може активно проявляти насильство, контроль над іншими. Садистські дії можуть виникати з бажання контролювати, показати свою владу або втілити власні негативні емоції через спричинення страждань іншим. Садизм є формою деструктивності, оскільки він приносить шкоду іншим людям.

РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНІ ТА ПОВЕДІНКОВІ НАУКИ В ПОЯСНЕННІ АГРЕСИВНОСТІ ЛЮДИНИ

2.1. Критика Фромма теорій агресивності К. Лоренца та Б. Скіннера

Досліджуючи теорію деструктивності Е. Фромма, варто прослідкувати інші пояснення агресії, що склалися в етології та психології. Відомий етолог Конрад Лоренц у праці «Так зване зло» писав, що людська агресивність бере свій початок з постійного енергетичного джерела і не завжди є результатом реакції на певні стимули [22]. Специфічна енергія, котра необхідна для дій з інстинктивних поривів, поступово накопичується і, коли сягає пікової точки, вибухає у вигляді агресії, яка не потребує зовнішнього стимулу (зокрема деструктивності з боку інших) для проявлення. У такі моменти люди нерідко самі шукають ці стимули чи створюють ситуації, сприятливі для прояву агресії, тобто самі ж вишуковують причини для деструктивних дій. Такі дії, для прикладу, часто роблять тварини, однак і люди проявляють це (у політичних партіях, що створюються задля боротьби, до прикладу). Тобто агресія не обов'язково є відповіддю на агресію іншого, а є просто вивільненням внутрішнього напруження, що накопичувалося в нервовій системі і зрештою вийшло через надмірну його кількість. Мінусом цього є те, що ми не можемо спрогнозувати, коли саме це станеться.

Теорія Лоренца – гідравлічна модель агресії, котра також зазначає, що агресія – вітальна для суб'єкта річ. Також агресія дозволяє зберегти біологічні види тварин, встановлюючи соціальну ієрархію. При цьому ж в людини агресивність почалася через відбір всередині виду протягом століть, тоді, коли почалися війни між ордами-сусідами. Саме тоді був сформований ідеал людини, котра має воєнну доблесть, і ця установка нерідко зустрічається і схвалюється соціумом. Фромм же критикував таку позицію, адже коли Лоренц писав про те, що людині властива агресивність через те, що в минулому вона проявляла агресивність у війнах/сутичках, і при цьому людина була агресивною в далеких від нас століттях через свою агресивну природу. Це не щось інакше за силогізм.

Оскільки Лоренц вважав агресію та жорстокість вродженими інстинктами людини, то, відповідно, він стверджував, що війн неможливо уникнути. Однак ця теза звучить досить гіперболізовано, тож автор намагався пом'якшити її чи зробити менш травматичною для людства.

Найпершим чином він рекомендував кожному зрозуміти свою природу, осягнути причинні зв'язки людської поведінки, закони еволюції як такої. Тут же Лоренц намагався показати, що існують можливості перенесення агресії на ерзац-об'єкт, а не на випадкову першу людину/об'єкт на її шляху. Це можна зробити за допомогою психоаналізу, вивчаючи механізми та можливості сублімації. Також, на його думку, можуть допомогти близькі стосунки між різнонаціональними суб'єктами та знайомства між людьми різних політичних партій. І найважливішим кроком Лоренц вважав самокритичне оволодіння «войовничим азартом» як інстинктивним потягом до жорстокості. При цьому цікаво, що в разі збігу моральних цінностей/смаків тощо між ворогуючими людьми ворожість та агресія суттєво знижується навіть за умов скоєння тією чи іншою стороною чогось жахливого.

Зазначені особливості пояснення агресії дозволяють порівняти пояснення агресії, які надавали К. Лоренц і З. Фрейд. Фрейд вважав агресію як інстинкт розрухи/смерті, а Лоренц, навпаки, заперечує цю думку, адже агресія є вітальною, слугує самому життю. На думку останнього, інстинкт деструктивності є постійно діючим, розвивається й або змушує почати пошуки розрядки (для цього потрібні зовнішні стимули), або ж призводить до неочікуваного зриву. Це означає, що ця інтенція по життю цілком є пристрастю до руйнування. Схожі думки і у Фрейда, однак мислитель протиставляв інстинкту смерті ерос як жагу до життя [24], а у Лоренца навіть любов постає як результат агресивного бажання.

Схожість обох мислителів у тому, що агресію необхідно направити на якусь дію. Для прикладу, Фрейд переконаний, що в разі витіснення агресії чи сексуального інстинкту людина зіштовхнеться зі хворобою, часто – саме

психічного типу. І Лоренц, і Фрейд писали, що в людини постійно виникають агресивно-деструктивні імпульси, котрі неможливо контролювати після певного проміжку часу. Окрім цього, часто в соціумі неможливо вивести назвні ці потяги, оскільки суспільство це засуджує та ще й існує відповідальність перед законом, що не дозволяє вивільненню енергії. Причому першопочатково агресивні імпульси не мають за основу свідомо зчинити зло, адже це просто природний інстинкт, але дуже часто воно перетворюється на дуже страшну (якщо брати термінологію Фромма – злорякісну) деструктивність.

Зі свого боку, Фромм критикував біхевіористську (Скіннер) та інстинктивістську (Лоренц) концепції походження деструктивності, оскільки обидві, на його думку, є однобокими і спираються на догматичні принципи. Він писав, що існує третє пояснення, відмежоване від уже згаданих, яке він і виклав у своїй праці.

Хоча автор погоджується з позицією Лоренца про закладеність у природі людини оборонної агресії, однак, на його думку, це не є вродженим інстинктом [35]. Лоренц переконаний, що деструктивна агресивність може впливати із біологічно передумовленої агресивності під впливом різноманітних факторів. Численні емпіричні дослідження ж доводять протилежне: примати не є катами та вбивцями за замовчуванням, хоча і демонструють оборонну агресивність. Людські групи є відмінними між собою залежно від ступеню агресивності чи деструктивності загалом; ці ступені залежать від відмінностей у соціальних структурах та величезної кількості інших психічних факторів; чим далі цивілізація – тим вищою є деструктивність (і аж ніяк не навпаки). Та ми бачимо, що з приматів лише людина здатна на безпричинну жорстокість щодо інших.

Фромм не раз писав про те, що Лоренц робив поспішні висновки на основі аналогій з нижчими за людину видами приматів та їх поведінки. Також критика стосувалася того, що вже згаданий філософ дуже суб'єктивно та наївно описував отриманий досвід та історії зі свого життя та буття своїх

знайомих, класифікував це і робив висновки, що так відбувається у всіх людей. Приклад із тіткою Лоренца особливо сприймався недолуго, адже її ставлення до своїх служанок базувалося на її нарцисичному розладі особистості, що дозволяв їй розчаровуватися в людях саме через неможливо високі вимоги, котрі ті не були в змозі виконати. І, не розуміючи, що справа зовсім не в роботі служанок, вона перекладала всю провину саме на них. Це відбувається по колу, адже жінка не хотіла відмовлятися від свого бажання отримати ідеальну хатню помічницю.

К. Лоренц висловив гіпотезу, що людина не має інстинктів-перешкод проти вбивства людей, чого не скажеш про тварин [22]. Оскільки людина не є хижаком за своєю сутністю, то, відповідно, вона не має природної зброї у вигляді кігтів, отрути в тілі тощо, а тому раніше можна було не перейматися тим, що в нас відсутній інстинкт «не вбивай собі подібного». Звісна річ, коли була винайдена зброя, то ця проблема вийшла на передній план. Фромм критикував цю думку. Вона виглядає таким чином: у людини є щось всередині, що здатне змусити її не вбивати, це щось, що відчувається інстинктивно і з чим людина пов'язана емоційно. Доведено, що дуже часто наслідком вбивства є докори сумління в того, хто це скоїв. Так само і з емоційною прив'язаністю, це не потрібно доводити, адже щодня ми бачимо приклади, які ілюструють вищенаведену тезу про перешкоду вбивства, зокрема тварин.

Фромм зробив припущення, що концепція Лоренца із тезою про те, що у тварин існує поняття свого і чужого, до першого з яких агресія не буде проявлятися, на відміну від агресії до представника іншого виду, не може бути прикладена до міжлюдських взаємин. Суспільство вчиняє найжорстокіші дії з собі подібними, а у давні часи особа з іншого племені не вважалася за таку, яка заслуговує на повагу, допомогу, на звання людини як такої. Для людини інший не є співбратом, у неї відсутні інстинкти розпізнання собі подібного. Вона ідентифікує себе з іншим на основі психічних критеріїв та ознак (одяг, мовлення, соціальний статус тощо), на

відміну від тварин, для котрих ключову роль відіграють саме фізичні показники. Де-факто людина не має інстинкту співбратерства, роду, співпричетності тощо, адже для неї «чужий» сприймається як представник іншого біологічного виду. Тут важливим є не лише прив'язаність, а й почування співчуття, інколи – ідентифікація тварини з живою істотою. Те ж саме і щодо людей, до яких є співчуття та відчувається приналежність. Якщо ж індивід не відчуває цього, сприймає іншого як ворога і не-людину у звичному сенсі цього слова, то внутрішніх перешкод для не-вбивства ставатиме дедалі менше, особливо коли примішується огида, ненависть, байдужість, розрив усіх соціальних контактів з цією особистістю. Усі такі вбивства відбуваються тому, що кривдник не здатен емоційно бути близьким з людиною, усвідомити її, відділяє себе від неї. Тоді жертва стає простим предметом. Дослідження доводять, що найжахливіші, найжорстокіші форми агресії та деструктивності відбуваються в момент, коли почуття перебувають у цілковитій байдужості, коли не відчувається ні співчуття, ні прив'язаність, ні «живість» жертви у той момент.

Також Лоренц неодноразово брав терміни з людської психології і прикладав їх до тварин, за що був розкритикований Фроммом [22]. Останній був переконаний, що думки Лоренца про те, що тварина має своє Я, і, відповідно, має такі ж імпульси, як і людина, є завідомо хибними, адже наявність свого Я – суто людський спосіб взаємодії зі світом і пов'язаний з нейрофізіологічними структурами мозку. І наступні пасажі Лоренца про жорстокість та агресивність, які притаманні тваринам, є аж надто недоцільними, на думку Фромма.

Окрема критика, котра стосувалася Лоренца, – теза про те, що любов не існує без агресивності, остання є її необхідною передумовою, і навпаки. Критик Лоренца вважав це абсурдом у найвищій мірі, адже ненависть не трансформується з любові, для прикладу, жертва катувань ненавидить кривдника, але це аж ніяк не означає, що раніше вона любила свого мучителя. Звісно ж, усі тези про те, що жорстокість є вродженим інстинктом,

просто лякають, адже тоді злочинців не можна вважати винними, бо вони ж не обирали свою природу.

Друге важливе пояснення агресії формувалося у межах біхевіоризму, яскравим представником якого є Беррес Скіннер. За Скіннером, необхідно розглядати не наміри людини, не її цілі чи бажання, емоції, а механізми, котрі провокують ту чи іншу людську поведінку, та як ці стимули можуть бути використані таким чином, щоб досягнути максимального результату. Тут йде мова про модель «стимул – реакція» [35]. Цікаво, що автор вважає позитивні стимули (похвала, винагорода тощо) дієвішими, ніж негативні, таким чином в об'єкта маніпуляції формується звичка, котра закріплюється і повторюється в майбутньому. Причому тут важлива саме регулярність і поступовість. Тобто соціокультурні чинники виявляються більш впливовими, аніж генетичні фактори. Сам стимул може бути сформованим в ході культурного розвитку або за допомогою продуманого плану.

Людина поводить себе виключно так, щоб їй ці дії приносили лише користь, що фактично є детермінантою людської поведінки. Також егоїзм є вищим за всі інші пристрасті, належні людині. При цьому ж абсолютно кожен з нас знаходиться під контролем іншим і контролює їх. Важливо, що цей контроль є обопільним і цілком корисним обом. Цей пасаж Фромм різко критикував, оскільки приклад з рабом та господарем у подачі Скіннера виглядає так, ніби раб добровільно знаходиться у своїй позиції щодо хазяїна і, відповідно, коли останній наказує підданого, то це покарання визначається поведінкою першого, а поняття експлуатації при цьому не позбавлене сенсу. Для Скіннера експлуатація – це не частина соціального епізоду, однак не є методом контролю.

Фромм обурювався тим фактом, що Скіннер не міг розрізнити соціальний епізод, ототожнюючи його з дослідом в лабораторії [35]. Також критикував автор і те, що нібито експлуатація пов'язується з ціннісними судженнями, що фактично означає те, що соціальні феномени стає неможливо бачити як факти, котрі можна досліджувати науково, оскільки їх

стає можливим розглядати лише з боку їх ціннісного змісту. Фромм висловив думку, що проблема тут криється в тому, що Скіннер вживав слово «контроль» у занадто абстрактному сенсі без прив'язки до реального життя. Через те, що біхевіоризм не здатен побачити особистість поза її поведінкою, таким чином зводячи усі прояви абсолютно всіх людей, часто з різними мотивами, як однакових.

За Скіннером, людина від народження є справедливою та мирною, тобто природа сама по собі нездатна завадити людині бути такою, але може заважати соціум своїми впливами. Він не раз заявляв, що рівність та всесвітній мир є цілком реальними, можливими. Також він стверджував, що позитивними стимулами є ідеологія, реклама. Фактично таким чином людина не має активної позиції, не має відповідальної ролі в соціумі. Окрім цього, індивіду не можна відхилятися від стандартів, адже це призведе його до негативних наслідків (ізоляція, втрата роботи, статусу, позбавлення свободи, смерть тощо). Якщо він не дотримуватиметься усіх цих правил, то не буде результативним. Набагато легше знайти підтримку соціуму, пристосувавшись до системи, котра у винагороду дасть всі блага для життя.

Отже, концепція агресивності за Лоренцом виходить з природних інстинктів, в той час як підхід Скіннера акцентує увагу на впливі навчання та навколишнього середовища на формування агресивної поведінки.

2.2. Критичні зауваження Фромма щодо висновків нейрофізіології в поясненні засад агресивної поведінки

За Фроммом, психологія та нейрофізіологія не співпрацюють, а тому не можуть скласти концепції, котрі б найбільше відповідали істині щодо різноманітних людських психологічних процесів, зокрема агресивності [35]. На той час нейрофізіологія нездатна була пояснити, яким чином нейрофізіологічні показники працюють у випадку агресивності, деструктивності загалом, мазохізму чи садизму. Якби ж обидві науки за

допомогою своїх методів досліджували однакові проблеми, то змогли б підвести спільні підсумки і привнести значно більше користі, ніж вони це роблять поодиночі.

За Д. Плугом, невербальна реакція мозку на загрозу приймає до уваги не лише сигнали прямого стимулювання, а й певні соціальні та природні фактори навколишнього середовища. Він довів, що, до прикладу, мавпа не буде сприймати як загрозу певні дії іншої мавпи, котра знаходиться нижче у соціально-природній ієрархії за ту, на котру вона направляє свою агресію. Тобто, за вченим, у момент певної загрози для об'єкта представляються певні додаткові подразники, які вносять корективи у його поведінку. Таким чином, нейрофізіологічні реакції не є єдиними визначальниками поведінки індивіда на певні подразники, це швидше сукупність біологічних факторів, а також соціальних, особистісних, природних у той чи інший момент, котрі напряму впливають на зміну поведінки, часто – кардинально її змінюючи.

З точки зору нейробіології, агресія та реакція «біжи» - це імпульси різних частин мозку. Експерименти доводять, що стимуляції певних зон у мозку можуть спричинити гнів, агресію, зменшити чи посилити їх. Для прикладу, Гесс, Олдс та Мільнер за допомогою хірургічного втручання і стимулювання різних місць у мозку спостерігали тормозіння або ж навпаки – посилення агресивності. Мозок є біполярним. За відсутності внутрішніх чи зовнішніх подразників агресивність є у стані рівноваги, тобто зона тормозіння та зона збудження врівноважують одне одного. Г. Клювер та П. Буці довели, що коли у тварин пошкоджуються деякі місця у головному мозку, вони можуть при цьому втратити здатність до агресії або ж навпаки стають агресивними на постійній основі. Порушення можуть бути внаслідок дії електричного подразника або ж через «несправні» центри тормозіння у мозку, ще одним варіантом можуть бути різноманітні захворювання мозку.

Відповідно, мозок робить все, щоб захистити наші вітальні потреби та інтереси, коли з'являється шанс загрози їм. Такою є функція мозку. Під її впливом людина чи будь-яка тварина може або стати на позицію

агресивності чи навпаки – втечі. Рефлекс мозку, рефлекс втечі та рефлекс боротьби є однаково важливими з боку нейрофізіології, оскільки вони мають однакову ступінь інтеграції, і агресія аж ніяк не є частішою чи правильнішою реакцією за втечу. Мозок має нейромеханізм, котрий здатний мобілізувати агресивну поведінку.

Розмежування хижацької та людської агресивності для Фромма є цілком очевидним, оскільки людина ніколи не була хижаком, і, відповідно, має при агресивності зовсім інший нейрофізіологічний процес. Образ хижака дуже сильно додав свого до формування образу вродженої агресивності людини, яка споконвіку тісно взаємодіяла, від часу, коли коти та собаки були приручені людством, яке тоді не здатне було побачити різницю між оборонною та хижацькою поведінкою у вигляді агресії [35].

А. Беркович переконаний, що людина не направляє агресію на щось чи когось без зовнішніх стимулів, адже генетично здатність до агресії не передається. Знову ж, така агресія існує задля збереження біологічного виду та для виживання індивідів і називається оборонною чи доброякісною. Вона вмикається тоді, коли настає пряма загроза вітальним потребам людини. Однак Фромм неодноразово підкреслював, що людина має злякисну агресію, котра проявляється як бажання мучити, вбивати без вагомої на те причини, окрім бажання задовольнити себе. На думку мислителя, Конрад Лоренц зі своєю концепцією агресивності аж ніяк не задовольняє нашу цікавість до розуміння кореню злякисної агресивності та деструктивності.

Дуже важливим у дослідженнях є той висновок, що примати проявляють значно більшу агресивність і роблять це частіше, якщо живуть в неволі чи протиприродних обставинах. І це важливо у контексті з людським життям, котре навряд чи хоч колись було саме у природі, так, як було задумано нею з самого початку. Людина всіляко змінювала свою природу та своє оточення, а надто – зараз. Через це люди проявляють накопичену озлобленість і, як наслідок, - агресію.

М. Бег довів, що екологічні умови та соціальні умови (особливо скупченість) дуже сильно впливають на прояв агресивності у тварин. Якщо перенести цей факт на людину (а було доведено вченими і це), то легко зрозуміти, що в неї соціальними стимулами агресивності можуть бути зміна соціальної структури, надто велика кількість людей на одній території (особливо на місці проживання). Усе це в сукупності дає більші чи менші прояви агресії. Лайхаузен вважав, що для уникнення неврозів та різноманітних проявів агресивності необхідно забезпечити рівновагу у людських взаємостосунках, стабілізації кількості людей в межах однієї групи та/чи на певній площі.

Фромм пояснював, що перенаселення сприяє порушенню соціальної структури, про яку вже йшлося вище, а також взаємозв'язкам між щільністю населення і основами життя соціального характеру. Кожен індивід повинен знаходитися в соціальній системі не ізольовано від інших, а мати з ними зв'язки, спільні ідеї чи цінності. Важливою також є принаймні найменша стабільність. Автор вважав, що людство втратило це, і єдине, що об'єднує суспільство, – це грошові операції між ними.

За Дюркгеймом, саме через утрату якісних соціальних контактів та «відокремлених» індивідів рівень самогубств значно зріс, як і роль держави та ідеології. Ф. Тенніс також переконаний, що причиною людської агресивної поведінки є не що інше слабкі соціальні контакти або відсутність їх. Численні дослідження доводять, що саме ці чинники є ключовими для появи деструктивності, але аж ніяк не велика щільність населення. Економічні, соціальні, культурні стимули різноманітного типу можуть стати значно сильнішим тригером для агресивної поведінки, ніж умовно велика кількість людей в одному місці. При цьому ж, коли густина населення аж настільки висока і за умови, що ця тіснота призводить до дискомфорту і, як наслідок, стресу, то рівень озлобленості та деструктивності підвищується в рази, оскільки людина не може знайти місце усамітнення, перепочинку від соціальних зв'язків, котрих вона не прагне у той чи інший момент. Також це

нерідко підкріплюється незадоволенням базових біологічних та безпекових потреб: наявність дому та комфорту в ньому, хороші умови праці, достатня кількість їжі, тепло, матеріальний добробут загалом. Щоб таких проблем у соціумі не було, необхідно цілком перебудувати духовну та соціальну структуру, зокрема замінити озлобленість/агресію та споживацтво на творчу реалізацію та привітність. Це може також допомогти у зниженні кількості деструктивних проявів. Відмінність тварин та людей у тому, що тварина реагує агресивно лише коли існує реальна загроза її вітальним інтересам, тоді вона інстинктивно поводить таким чином, у неї немає інших варіантів. А ось людина має: зміна соціальної структури, встановлення інакших зв'язків та загальних цінностей тощо. На жаль, людина не завжди цим користується [35].

За Фроммом, садизм найбільш поширений серед осіб, котрі переживають фрустрацію, безсилля та безрадісність, особливо тоді, коли вони відчувають свою нездатність змінити свій політично-соціальний устрій життя. Нерідко такі люди насолоджуються видовищами катувань, жорстокості, вбивства тощо. Також агресивність, садизм часто мають високопосадовці, котрі відчувають «початок свого кінця», загрозу своєму соціальному чи матеріальному статусу.

Райт стверджував, що найагресивнішими людьми були люди найбільш високих чинів, а не прості збирачі чи землероби. Таким чином, агресивність постала внаслідок цивілізаційного розвитку, а войовничість аж ніяк не є вродженим рефлексом. З підвищенням рівня соціальної структури, поділу праці та розподілу на класи підвищується кількість агресивних та деструктивних проявів, адже рівновага між соціальними групами та общинами і довіллям значно знижується.

РОЗДІЛ 3. ЗНАЧЕННЯ ЕТИЧНИХ ІДЕЙ ФРОММА В ЗАПОБІГАННІ ТА МІНІМІЗАЦІЇ ДЕСТРУКТИВНОСТІ ЛЮДСЬКОЇ ПОВЕДІНКИ

Погляди Еріха Фромма можна назвати «гуманістичним радикалізмом» [19]. Філософ намагався заперечити біологічне пояснення несвідомого, котре запропонував Фрейд, шукаючи зв'язок між психікою та суспільною структурою. Важливою ідеєю була гостра необхідність розкрити творчий потенціал людства з метою перетворення його на якісніше, таке, в якому рівень деструктивності матиме значно нижчий рівень, аніж у сучасності, а задоволеність життям і любов до нього зростатиме.

За Фроммом, свобода поділяється на негативну («свобода від») та позитивну («свобода для»), остання з яких є тягарем самотності і/чи відчуження, що підсилює ймовірність актів деструктивності щодо себе чи інших. Виходом з цього стану може стати перебудова суспільства з домінуванням у ній «свободи для».

Задля досягнення єдності зі світом, іншими людьми, необхідна творча діяльність, котра підвладна кожному. «У будь-якій діяльності творець об'єднується зі своїм матеріалом, що репрезентує зовнішній світ... у всіх видах творчості митець і об'єкт стають одним цілим, у процесі творення людина єднається зі світом. Утім, це актуально тільки для плідної праці, під час якої я планую, створюю – і бачу результат своїх зусиль» [17, ст. 42]. На жаль, ми бачимо, наскільки складною є ситуація наразі: ми змушені відмовлятися від себе самого на користь єдності підкорення бюрократії та автоматизації. Внаслідок цього відбувається перетворення нас на таких, якими нас очікує бачити суспільство - без власної індивідуальності. За Фроммом, така єдність є псевдоутворенням, на відміну від єдності внаслідок спільної творчої праці, котра означає досягнення цілковитої єдності між індивідами на основі любові [20]. Одним із найприродніших та найсильніших бажань людини є жага до злиття з іншим. Вона здатна об'єднувати соціум, світ, і гармонізувати все навколо, перешкоджаючи деструктивним проявам.

Для поступу кожної особистості та людства загалом необхідна продуктивна орієнтація. Згідно з Фроммом, вона передбачає набір установок і поведінки, які дозволяють людям жити повноцінним і осмисленим життям. Продуктивна орієнтація передбачає прагнення до зростання та самореалізації, почуття відповідальності та свободи волі, здатність до любові та співпереживання [20]. Фромм вважав, що такі особи здатні формувати глибокі та значущі зв'язки з іншими, і їх мотивує бажання зробити внесок у благополуччя інших.

За Фроммом, любов є продуктивною орієнтацією на себе та інших. Справжня любов передбачає турботу про себе та інших і повагу до них, а для її збереження потрібні зусилля та дисципліна. Філософ також наголошував на важливості розуму в нашому житті. Він вважав, що розум необхідний для розуміння себе та навколишнього світу, і що він дозволяє нам приймати обґрунтовані рішення та діяти відповідально. Розум - це спосіб існування у світі, який передбачає критичне мислення, саморефлексію та відданість істині. Любов і розум взаємопов'язані й необхідні для продуктивного та повноцінного життя. Шляхом культивування їх ми можемо створити більш справедливе та співчутливе суспільство.

На мою думку, на сьогодні погляди Е. Фромма є надважливими, особливо в контексті розуміння, яким чином людство здатне запобігти чи принаймні мінімізувати деструктивність в людському прояві. Його ідеї підкреслили важливість самопізнання та самореалізації особистості. Він вважав, що люди повинні активно брати участь у створенні сенсу свого життя і повинні бути самосвідомими.

Важливість ідей Фромма можна побачити в тому, як він наголошував на необхідності соціальних зв'язків і солідарності для сприяння мирному та осмисленому життю. Суспільство має недоліки і створює перешкоди для самореалізації, однак особиста відповідальність дає людям можливість боротися з цими перешкодами. Визнаючи нашу загальну людяність як етичну категорію ми можемо запобігти та мінімізувати руйнівність нашої поведінки.

Роботи Фромма також цінні тим, що вони проливають світло на те, як люди долають екзистенціальну тривогу та небезпеки, завдяки чому люди можуть краще зрозуміти мотиви власної поведінки, побудувати повноцінне життя, а також мінімізувати деструктивні тенденції, які можуть виникати через страхи та незахищеність.

Низка філософів, зокрема Жан-Поль Сартр, однак, критикували ідеї Еріха Фромма щодо деструктивності людської природи. Сартр стверджував, що зовнішні умови життя людини, такі як бідність, а не якась вроджена чи суттєва деструктивність людської природи, є відповідальними за те, що люди діють деструктивно. З точки зору неомарксистської філософії, прямою причиною деструктивної поведінки є нерівна динаміка влади капіталізму, яка породжує відчуття відчуження серед людей, які почуваються безсилими та маргіналізованими. З такої позиції, деструктивна поведінка є результатом факторів навколишнього середовища, таких як соціальна нерівність, а не властивою чи необхідною природі людини.

Фромм розглядав деструктивність як результат втрати внутрішньої свободи та відсутності особистісного розвитку, підкреслюючи, що багато форм деструктивної поведінки можуть бути подолані через саморозвиток та самовизначення. Однак таке розуміння деструктивності може бути недостатнім та обмеженим. Воно може не врахувати системні фактори, такі як соціальні, економічні та політичні умови, які можуть впливати на появу деструктивних проявів значно інколи сильніше за внутрішні. Суспільство як система може створювати умови, що сприяють поширенню деструктивних практик. Соціальні нерівності, економічна несправедливість, політична репресія та культурні впливи можуть впливати на формування негативних поведінкових моделей. Окрім цього, внутрішнє формується у взаємозв'язку із зовнішнім, а тому вони нероздільні і впливають одне на одного.

Також можна засумніватися у правильному акценті Фромма на індивідуальній відповідальності та саморозвитку як єдиних шляхах до запобігання деструктивності. Індивідуальна відповідальність має бути

поєднана з усвідомленням важливості соціального середовища та колективної дії для зміни структурних проблем.

Перспективи подальшого вивчення концепції Фромма щодо деструктивності включають дослідження і розвиток його ідей із впровадженням їх у корпоративному та суспільному просторі зокрема. Детальніше про них нижче.

Вивчення деструктивності потребує уваги до різноманітних соціальних, культурних, економічних та політичних контекстів, що впливають на формування деструктивних практик. Подальші дослідження можуть уточнити і розширити розуміння цих контекстів та їх взаємодії з особистісними факторами.

Концепція Фромма підкреслює важливість рольової структури у формуванні деструктивної поведінки. Подальші дослідження можуть допомогти визначити, як соціальні ролі, норми та очікування сприяють або запобігають деструктивності, і як можна створити більш продуктивні ролі та структури.

Дослідження впливу середовища на індивіда та навпаки є важливим напрямом подальшого вивчення. Розуміння, як соціальне, культурне та екологічне середовище впливають на формування деструктивної поведінки, може допомогти визначити ефективні стратегії зміни середовища для сприяння продуктивності.

Вивчення психологічних механізмів, що лежать в основі деструктивності, може привести до розробки нових інтервенційних стратегій. Дослідження впливу психотерапевтичних методів, тренінгів управління агресією та програм саморозвитку можуть сприяти зміні деструктивних паттернів поведінки та підтримувати продуктивну самореалізацію.

У сучасному світі інтернет та соціальні медіа відіграють важливу роль у формуванні поведінки людей. Дослідження впливу технологій та віртуального середовища на деструктивну поведінку можуть виявитись

корисними для розробки попереджувальних стратегій та інтервенцій з метою зниження деструктивності.

Розуміння деструктивності має бути враховане у культурному контексті. Дослідження впливу культурних факторів, таких як цінності, стандарти та норми, на деструктивну поведінку може допомогти розробити контекстуально відповідні підходи до запобігання та мінімізації деструктивності.

Подальше вивчення концепції Фромма щодо деструктивності потребує мультидисциплінарного підходу, а саме - залучення фахівців з різних галузей, таких як етика, філософія, психологія, соціологія, політичні науки тощо з метою глибшого розуміння ідей автора та ефективного впровадження набутих знань на практиці.

ВИСНОВКИ

У даній роботі було проведено дослідження концепцій Еріха Фромма про агресивність, жорстокість, насилля та деструктивність, їх різновиди, сутність та прояви, а також історичну ретроспективу походження та розвитку цих феноменів, що дозволило отримати глибоке розуміння їх.

Порівняння концепції Е. Фромма з поглядами К. Лоренца, З. Фрейда та Скіннера показало існуючі взаємодоповнення, взаємозалежності та відмінності між ними. Кожен з цих авторів привніс важливий внесок у розуміння агресивності та деструктивності, але Фромм розглядав їх у широкому контексті соціальних, культурних та психологічних факторів.

У роботі були визначені передумови створення концепції деструктивності Фромма, розглянута його термінологія та вплив ідей Фрейда на його погляди. Теорія деструктивності Фромма припускає, що люди за своєю природою є деструктивними, і що ця деструктивність є першопричиною соціальних конфліктів і навіть війн. Філософ стверджував, що деструктивність є результатом нездатності людини любити і приймати себе, що і призводить до актів деструктивності. Він вважав, що ця деструктивна поведінка вкорінена в нездатності змиритися з власною смертністю, і що вона є ознакою глибокої емоційної незахищеності. Фромм припустив, що люди можуть навчитися контролювати свою деструктивність, розвиваючи почуття любові до себе та прийняття. Це необхідно для того, щоб людина могла любити інших і будувати стосунки.

У дослідженні було описано два основних типи агресії: доброякісну і злоякісну. Доброякісна агресія виступає як конструктивна сила, спрямована на захист, творчість та розвиток. Злоякісна агресія, натомість, виявляється в деструктивних діях, насильстві та жорстокості. Окрім цього, були досліджені механізми втечі за Е. Фроммом, зокрема симбіоз і деструктивність.

Симбіоз відображає непропорційно сильну залежність від інших людей, а деструктивність включає прояви агресії та насильства як способи втечі від самотності. Мазохізм і садизм — це дві крайні форми

деструктивності. Мазохізм, або схильність отримувати задоволення від болю чи приниження, часто використовується для самоушкодження та заподіяння фізичної та психологічної шкоди собі. Садизм, або готовність завдати фізичної та психологічної шкоди іншій людині, щоб отримати задоволення, використовується через потребу у владі та/або контролі. Як мазохізм, так і садизм можна вважати крайніми формами, оскільки вони можуть призвести до серйозних емоційних і фізичних травм і потенційно є смертельними.

Окрім цього, був здійснений аналіз ідей К. Лоренца та Б. Скіннера. Теорія першого включає ідею, що агресія є інстинктивним, первинним потягом, який корениться в біологічних процесах і має на меті захистити власну цілісність та безпеку. Така агресія може бути спровокована факторами, такими як стрес, страх або розчарування. Скіннер, навпаки, розглядав агресію як оперантну поведінку. Відповідно до його теорії, агресія - це засвоєна поведінка, яка є відповіддю на минуле схвалення або покарання. Скіннер вважав, що агресія розвивається через процес підкріплення та покарання, коли поведінка відповідно винагороджується або карається. Вона, як правило, зменшується, якщо її не підкріплювати, але зростає, якщо її винагороджують. Обидві теорії припускають, що агресію можна запобігти та зменшити, якщо використовувати відповідні підходи.

Розгляд проблематики роботи довів, що Фромм критикував біхевіоризм, інстинктивізм та фрейдизм, натомість запропонував біосоціальний розгляд деструктивності в рамках психоаналізу, етики та антропології. Він використовував сполуки «соціальний характер», «екзистенціальні потреби» тощо, таким чином показуючи, що прояви деструктивності мають не лише біологічну обумовленість, а й соціальний характер [3]. Тобто деструктивність – це наслідок особистих потреб і соціальних факторів та їх взаємозв'язку. Це свідчить про те, що коріння людської деструктивності лежить у нашій вродженій здатності долати звичайні людські обмеження, щоб отримати владу, контроль і панування над іншими. Вона виникає внаслідок комбінації факторів: бажання влади та

контролю, нарцисизму, агресивності, незахищеності тощо. Кожен із цих факторів можна розглядати в різних контекстах і в різних культурах, але вони мають спільну нитку: бажання утверджувати владу чи контроль над іншими чи над оточенням. Роботи Фромма демонструють, що людська деструктивність є чимось складним і багатогранним, і що її неможливо звести до одного пояснюючого фактора. Зрештою, автор стверджував, що якщо ми хочемо зрозуміти та в кінцевому підсумку зменшити деструктивність людини, ми повинні зосередитися на усуненні основних причин, які спонукають людей вчиняти акти насильства та агресії.

Окрім цього, було проведено критичний аналіз концепції деструктивності Е. Фромма зі вказанням на її слабкі та сильні місця, а також продуктивність її на сучасному етапі, коли прояви агресії та деструкції дедалі зростають за інтенсивністю та кількістю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Габрієлян А. А. «Агресія» як стан «духовності». Релігійно-богословський аналіз соціальної етики Еріха Фромма. Гілея. 2019. № 147. С. 18–24.
2. Габрієлян А.А. Богословсько-релігієзнавчий аналіз феномену «деструктивності» в психоаналітичній філософії Е. Фромма. Науковий Часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. 2019. Серія 7, № 41. С. 31–37.
3. Габрієлян А. А. Вплив релігійно-богословських поглядів Еріха Фромма на гуманістичний психоаналіз. Гілея. 2019. № 148. С. 47–52.
4. Габрієлян А. А. Етика Е. Фромма: релігієзнавчий аналіз. : автореф. Рівне, 2021. 246 с.
URL:
https://npu.edu.ua/images/file/vidil_aspirant/dicer/D_26.053.21/Habriielyan_diser.pdf.
5. Габрієлян А. А. Концепція «духовності суспільства» Еріха Фромма як альтернатива соціальній деструктивності. Молодий Вчений. №8. 2019. С. 172–177. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2019/8/38.pdf>.
6. Габрієлян А. А. Свобода як мета християнства та гуманістичного психоаналізу Е. Фромма. Практична філософія. № 74. 2019. С. 22-27.
7. Губерський Л. В., Приятельчук А. О., Бойченко І. В. Філософія: хрестоматія. Навч. посіб. — 2-ге вид., стер. К., 2009. 624 с.
8. Зубань Г. О. Соціально-антропологічне обґрунтування агресії у філософії ХХ ст. Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. пр. К., 2008. Вип. 75. С. 192-204.
9. Пісна Ю. В. Проблема конфлікту у філософії Еріха Фромма. Філософія та політологія в контексті сучасної культури. 2019. Т. 11, № 2. С. 24–29.
10. Філософія : навч. посібник / Вільчинський Ю. М., СеверинМрачковська Л. В., Гаєвська О. Б. та ін. Київ : КНЕУ, 2019. С. 146-147.
11. Фрейд З. Невдоволення культурою. Про психоаналіз. Психоаналітичні етюди. Київ: Фоліо, 2022. 352 ст.
12. Фройд З. Вступ до психоаналізу. Київ: Основи, 1998. 709 ст.

13. Фройд З. По той бік принципу задоволення. Я і Воно. Київ: Андронум, 2021. 84 ст.
14. Щокіна О. Філософсько-культурологічне обґрунтування деструкції в текстах митців українського авангарду. 2020. Т. 3. Наукові записки НАУКМА. Історія і теорія культури. С. 78-83.
15. Фромм Е. Втеча від свободи. Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2019. 288 ст.
16. Фромм Е. Мати або бути? Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2020. 304 ст.
17. Фромм. Е. Мистецтво любові. Харків: Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2019. 192 с.
18. Chessick R. D. Freud teaches psychotherapy. Cambridge: Hackett Publishing Company, 1980. 348 p.
19. Habriielian A. A. Erich Fromm's «humanistic radicalism». Historical occurrence and political activity. Science Review. 2019. №6. P. 28-31.
20. Habriielian A.A. The phenomenon of «mass consciousness» in E. Fromm's philosophy. World science. 2019. Vol. 2. №7. P. 32-35.
21. Havi Carel. Life and Death in Freud and Heidegger. Amsterdam - New York: NY, 2006. 237 p.
22. Leonidas K. Cheliotis. Violence and Narcissism: A Frommian Perspective on Destructiveness under Authoritarianism. The Canadian Journal of Sociology. 2011. Vol. 36. № 4. P. 337-360.
23. Lorenz Konrad. On aggression. London: Routledge, 2002. 306 p.
24. Marcuse Herbert. Eros and Civilization: A Philosophical Inquiry Into Freud. New York: Vintage Books, 1999. 228 p.
25. Rycroft C. A critical dictionary of psychoanalysis. Harmondsworth: Penguin Publishing Group, 1995. 256 p.
26. Shell K. L. Erich Fromm's «Escape from Freedom». A Critical Commentary. New York: American R.D.M. Corp., 1967. 32 p.
27. Storr A. Freud. Oxford: Oxford University Press, 1989. 135 p.

28. Freud S. Instincts and their vicissitudes. London: The Hogarth Press, 1957. 30 p.
29. Freud S. Reflections on war and death. White Press, 2014. 48 p.
30. Freud S. The essentials of psychoanalysis. Penguin Books Ltd, 1991. 608 p.
31. Freud S. Three essays on the theory of sexuality. Basic Books, 2000.
32. Fromm E. Alienation. The Cultural Climate of Our Time // The Sane Society / Ed. by G. Sykes. New York: George Braziller, 2006. Vol. I.
33. Fromm E. Escape from Freedom. New York: Henry Holt and Company, 1994. 302 p.
34. Fromm E., Introduction to Illich's Celebration of Awareness // Ivan Illich: Celebration of Awareness. London: Calder & Boyas, 1971. 189 p.
35. Fromm E. The Anatomy of Human Destructiveness. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1973. 521 p.
36. Fromm E. Transcendence and Creativeness vs. Destructiveness // Fromm E. The Sane Society. Toronto: Rinehart and Company, 1995. P. 36-38.
37. Fromm E. The Heart of Man: Its Genius for Good and Evil. American Mental Health Foundation, 2010. 144 p.
38. Fromm E. The Revolution of Hope: Toward a Humanized Technology. American Mental Health Foundation, 2010. 160 p.
39. Fromm E. Sigmund Freud's Mission: An Analysis of his Personality and Influence. Open Road Media, 2013. 147 p.
40. Funk R. Erich Fromm: The Courage to Be Human. 1982. 291 p. Url: https://www.fromm-gesellschaft.eu/images/pdf-Dateien/Funk82/Funk_R_1982_027-054.pdf.